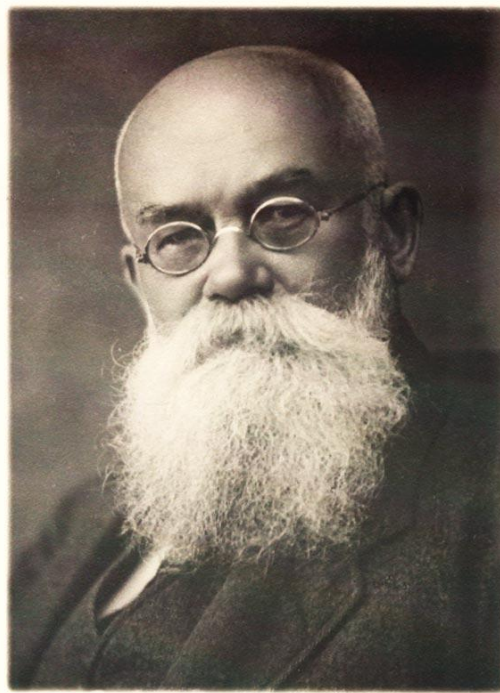

ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ОКЗ «ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ»

«Михайло Грушевський: сподвижник української ідеї»

*Методико-бібліографічні матеріали
до 150-річчя від дня народження*

ХАРКІВ • 2016

ББК 91.9
Г 90

«Михайло Грушевський:сподвижник української ідеї» : методико-бібліографічні матеріали до 150-річчя від дня народження / ОКЗ «Харківська обласна бібліотека для дітей» ; уклад. Д. А. Бродяк, В. М. Лупіцька ; ред. І. Д. Мироненко, С. М. Загrevська. – Х., 2016. – 37 с.

Матеріал підготували:	Бродяк Д. А., Лупіцька В. М.
Редактор:	Мироненко І. Д., Загrevська С.М.
Комп'ютерна верстка	Кірнос С. А.
Відповідальний за випуск:	Трохименко Г.В.

© ОКЗ «ХАРКІВСЬКА ОБЛАСНА БІБЛІОТЕКА ДЛЯ ДІТЕЙ»
<http://www.bibl.kharkiv.ua>
www.bibliomiste4ko.kharkiv.ua

ЗМІСТ

Перші кроки. Шлях до науки.....	6
У Львові та Києві: від науки до політики.....	10
У «грозі і бурі» революції.	16
Грушевський – академік. Останні роки.	24
Доля родини: ходіння по муках.	28
Михайло Грушевський і література.	30
Список літератури.	34

2016 року в Україні на державному рівні широко відзначається 150-річний ювілей одного з фундаторів незалежної української держави – Михайла Грушевського. Процес повернення його імені українському народові, вітчизняній науці, всьому світові почався у листопаді 1991 р. І сьогодні Михайло Грушевський, титан української історіографії, автор "Історії України-Руси", творець багатогранної наукової спадщини, залишається символом української науки, культури, державотворення.

Величезний внесок Грушевського в історичну науку та історію української літератури загальноновизнаний. Не втрачають актуальності і його джерелознавчі розробки, тонкий аналіз причин і перебігу багатьох подій. Вражає працездатність ученого: з-під його пера вийшло понад 1800 праць з української історії та культури. Усе свідоме життя Михайло Сергійович був самовідданим подвижником національного руху.

Йому належить величезна роль у консолідації українських демократичних сил на початку ХХ ст. Кульмінацією політичного життя Грушевського стало проголошення наприкінці 1917 р. Української Народної Республіки. Важко сказати, ким він був більше – ученим чи політичним діячем. Грушевський писав так: *«Я сам прийшов у політику через історію і цей шлях вважаю нормальним...»*.

Особливо важливо, що такий науковець та політик з'явився на історичному обрії України у вирішальний момент формування державотворчої ідеології. На межі ХІХ – ХХ століть у середовищі вітчизняної інтелігенції набувала поширення ідея про власне українську, політично незалежну державу-націю. І саме М. Грушевський зробив значний внесок у розвиток та популяризацію цієї ідеології, яка згодом стала наріжним каменем становлення суверенної української держави, самостійної України.

2016 року, згідно з Указом Президента України №63/2015 від 09.02.2015 року *«Про відзначення 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського»*, в Україні пройде низка науково-практичних та меморіальних заходів. Пропоновані методичні матеріали допоможуть бібліотечним фахівцям гідно розкрити постать М. Грушевського, підвищити обізнаність підростаючого покоління щодо одного з найбільш визначних фундаторів новітньої історії України, стануть засобом промоції книги та читання – невід'ємних атрибутів особистості Михайла Грушевського, сприятимуть патріотичному вихованню дітей та молоді.

Радимо організувати та провести перегляди літератури, книжкові виставки, тематичні полиці, години історичних роздумів, уроки історичної правди, вечори історичного портрета тощо:

- «Грушевський: життя і діяльність очима нащадків»,
- «Слово про Грушевського»,
- «Грушевський: Зевс історичного Олімпу»,
- «... Я промовляю від української демократії»,

- «Михайло Грушевський: між історією і політикою»,
- «На порозі нової України: думки і мрії Грушевського»,
- «Грушевський – невтомний дослідник історії українського народу».

Перші кроки. Шлях до науки

Майбутній видатний історик та державний діяч України походив з козацького роду Грушів-Грушевських, що пустив коріння у Чигиринському повіті на Київщині. Уже за часів Богдана Хмельницького згадується військовий писар Іван Груша, "чоловік освічений і розумний", який часто бував у різних посольствах і на переговорах. Пізніше Груші замінили шаблю на хрест – стали священиками, а от багатством ніколи не славилися.

Батько Михайла, Сергій Федорович (1833-1901 рр.), був сином дякона. Своєю енергією та здібностями здобув освіту, закінчив Київську духовну академію, викладав Закон Божий у світських та духовних навчальних закладах. Маючи педагогічний талант, старався підняти рівень викладання, склав підручник церковнослов'янської мови для школи. Цей підручник було схвалено для всієї Російської імперії, і авторські надходження за нього складали основу добробуту родини Грушевських.

Михайло вважав батька обранцем долі: *«Для тодішніх часів, для того убогого осередку, з якого батько вийшов, се був успіх незвичайний, несказаний, тріумфальний. Батько мусів уважати себе пестієм долі, і думаю, що се ще більше вплинуло на його ясний, сонячний настрій»*.

Скінчивши Київську духовну академію магістром, Сергій Федорович був призначений «професором» Переяславської семінарії, яка саме тоді переносилась до Полтави. Пробув там недовго, близько року. Опісля викладав літургику, Святе Письмо й інші предмети у Київській семінарії. Про ці часи батько Грушевського любив оповідати як про особливо ясну смугу свого життя. Молодого неодруженого професора семінарії радо приймали в домах київського духовенства, у купецьких і міщанських родинх Подолу, у сім'ях професорів семінарії й академії.

Сергій Федорович із захопленням розказував синові, що бачив Шевченка, любив декламувати уривки з «Катерини» й «Гайдамаків». Від політики Грушевський-старший тримався осторонь, але остання все одно впливала на життя людей, хотіли вони того чи ні.

У 1865 р. С. Грушевський опинився у Холмі (нині місто Хелм Люблінського воєводства Республіки Польща), де мав намір викладати в греко-уніатській гімназії. Тоді ж у місті відкрилися педагогічні курси, директором яких і став Сергій Федорович. На той час він уже створив власну родину; його дружина Глафіра Захарівна також мала корені у середовищі духівництва, а її численні родичі мешкали на південному заході Київщини.

17 вересня 1866 року (29 вересня за новим стилем) у подружжя народився первісток – Михайло. Хлопчика хрестили у православній церкві Св. Іоанна Богослова.

Михайло Грушевський (сидить перший праворуч) з батьками, братами Захарієм і Федором, сестрою Ганною. Ставрополь. 1876 р.

Згодом Сергій Федорович Грушевський почав шукати служби на Кавказі. Йому запропонували місце учителя гімназії в Кутаїсі, а опісля – вигідне місце інспектора народних шкіл у Тифлісі.

Зі своїм легким характером і вмінням обживатися, швидко звик до Кавказу, здоров'я його в теплім кліматі поступово зміцніло, а місцеві звичаї не лякали. Утім, для малого Михайла життя складалося нелегко через постійну відсутність батька, який багато працював. Трагічний випадок, під час якого Сергій Федорович зламав ногу, сприяв його зближенню з сином. Михайло піклувався про хворого з великою ніжністю – саме з того часу в нього зародилося особливе ставлення до родини.

У Грузії майбутній історик провів свої дитячі роки. Вразливу душу хлопчини полонив вигляд далеких гір. Укриті снігом верхівки навіювали думки про якесь неймовірне, казкове царство. Дивували й постаті вершників, які з'їжджали в долину в колоритному вбранні, зі зброєю та кинджалами. Незрозуміло звучала мова тих горян – грузинів, черкесів, осетинців та інших народів Кавказу. Але притягували їхні рухи, сміх, суперечки, побутові звички. І часом серед того чужомовного зібрання проходив поважний кубанський козак, нагадуючи про далеку, незнану ще дитині Україну... .

Михайло рано навчився читати, і книжки замінювали йому дитяче товариство. Хлопчик зростав мрійником і фантазером, змалечку вправлявся у написанні прози й віршів.

Тифліс, 1880 р.

Ще під час навчання у Тифліській гімназії у юного Грушевського зародилося бажання бути першим, доводити всім і кожному, що він здатен підкорити будь-яку вершину. Його принципом стало прагнення мати перед собою мету, якій необхідно віддаватися повністю, навіть якщо для цього потрібно довести себе до крайнього напруження, самозабуття і знесилення. Цілковито почувався щасливим тільки тоді, коли поставлене завдання було виконане успішно й ретельно. Безумовно, що саме цей принцип допоміг Михайлу Грушевському в майбутньому стати визначним українським істориком та політичним діячем.

Мешкаючи на Кавказі, батько залюбки оповідав дітям про Україну, українські звичаї, учив їх пісень, приказок, розказував народні казки. Так малий Михайло привчався любити й шанувати рідну землю. Щороку Сергій Федорович мав довгу відпустку, й тоді вся родина виїздила на землі України провідувати велику рідню.

На Поділлі жив дід Михайла з боку матері – священник Захарій Опоков. Юний Грушевський не лише поважав, а й вважав дідуся своїм духовним наставником, і неодноразово приїжджав до нього в Сестринівку сповідуватися. У селі й донині збереглася церква, у якій служив Захарій Опоков, та його могила біля храму. До 2006 року ще стояла і хата, у якій він жив.

З нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського на місці дідової хати, яка через ветхість уже, на жаль, не підлягала відновленню, виріс ошатний музейний будиночок. Фахівці обласного краєзнавчого музею створили в ньому сучасну експозицію. Є в ній і ексклюзивні експонати, наприклад, залікова книжка студента Івана Березовського із записом, який зробив особисто Михайло Сергійович.

Музей в с. Сестринівка
Козятинського району,

У роки навчання найбільше Михайло цікавився історичними творами, що допомагали допитливому гімназисту розширити знання про культуру і минуле рідного краю. Батько всіляко підтримував інтереси сина, спеціально для нього передплачував «Киевскую старину».

В автобіографії, згадуючи про своє дитинство на Кавказі, Грушевський писав, що з малих літ саме українознавство обрав своєю спеціальністю. Питання на той час для нього було лише у тому, яких граней торкнутися – славістики чи історії. Скоро Михайло визначився – він обрав історію. Особливе зацікавлення в нього викликала полеміка про «початок» Русі, теорії появи княжої Русі й становлення козацтва.

Зі скарбниць великого життя...

❖ У романі І.Нечуя-Левицького «Хмари» закоханий головний герой Павло Радюк дарує хуторянці Галі на знак особливої приязні Шевченків "Кобзар". Приблизно тоді, коли письменник працював над цим твором, Михайло Грушевський переживав юнацьке захоплення Оленою Марковською, співачкою оперної трупи, що гастролювала в Тифлісі. Молоді люди якийсь час зустрічалися, закоханий хлопець приносив панні українські книжки й подарував їй "Кобзаря". Про це є згадка в його "Споминах": *«Вона прийняла чемно, обіцяла читати. А потім сезон закінчився, і вона поїхала. Я не мав нагоди сказати їй що-небудь про свої почуття».*

❖ У гімназії Михайло колекціонував марки. У листах до батьків він скаржився, що однокласники їх крадуть. Також Грушевський збирав книги й українські старовинні речі: кераміку, ікони, живопис, портрети гетьманів, зброю і вишивки. Розкішна колекція була знищена в Києві під час більшовицької навали 1918 року. Ось як про це писав сам власник втрачених цінностей : *“25 січня, під час бомбардування Києва, большевики*

*запальними снарядами розстріляли дім, де я жив – наш
фамільний дім, побудований десять літ тому за гроші,
покишені батьком”.*

❖ 1886 року відбулася подія, яка стала для молодого Грушевського випробуванням, після якого він певною мірою перестав мріяти і фантазувати, затаївши навіть деяку образу на сувору реальність. У гімназії, в якій навчався Михайло, п'ятеро претендували на почесні золоті медалі. Але не впевнені у собі випускники спробували викрасти директорські теми, призначені до письмового іспиту. Після цієї невдалої спроби найкращим учням, у тому числі й Грушевському, відмовили у праві на медаль. З гіркими почуттями залишив він стіни гімназії.

❖ Того ж 1886 року Михайло Грушевський успішно вступив на історико-філософський факультет університету св. Володимира в Києві; згодом і вся сім'я Грушевських перебралася на береги Дніпра.

❖ Грушевський працював в університеті під керівництвом Володимира Антоновича – засновника першої власне української школи науковців-істориків. На третьому курсі Грушевський почав виконувати наукову роботу "История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века". Праця отримала золоту медаль, і Михайла залишили при університеті на кафедрі російської історії. 1893 року закінчив працю з історії барського староства (на Поділлі) й здобув науковий ступінь магістра історії. За кілька років Грушевський зробився визначним ученим-істориком.

Київ, 1893 р.

❖ Володимир Антонович увів його до київської "Громади". Час від часу там відбувалися таємні збори, на яких обговорювали важливі справи тодішнього життя й складали плани просвітницької роботи. Кожний член організації працював у своєму гуртку, причому особливу увагу керівники приділяли роботі з молоддю. Грушевський відразу вирізнівся у "Громаді" як енергійна людина й умілий організатор, який став одним із її лідерів.

☒ Ще замолоду Михайло Грушевський носив довгу бороду, яку товариші жартома називали "бородою святого Онуфрія". На перший погляд, зовні він виглядав трохи сумовитим і суворим, але під час розмови пожвавлювався. На обличчі швидко з'являлася посмішка, то насмішлива, то привітно-тепла, а в очах – живі іскорки. У поведінці з людьми не було в Грушевського гордовитості, хоча його поважали як ученого.

☒ Найбільше Грушевський опікувався українським гуртком у Київській духовній семінарії. Часто в його домі відбувалися таємні зібрання семінаристів. Жив він тоді в невеликому будинку, у двох кімнатах, що нагадували чернечі келії і щільно були заставлені полицями з книжками. Михайло Сергійович радо допомагав семінаристам, складав з ними програми самоосвіти, позичав книжки.

У Львові та Києві: від науки до політики

На початку 1891 року австрійський уряд мав намір створити кафедру української історії у Львівському університеті. Були плани зробити її завідувачем професора Антоновича, але він уже почувався недостатньо енергійним для цього, тому замість своєї кандидатури запропонував молодого й перспективного Грушевського.

Слід зазначити, що науковець спочатку був вимушений подолати чималі труднощі у цій справі. Тодішній міністр освіти Австро-Угорщини барон Гауч заявляв, що історія України – це не вироблена наука, і тому дав українцям тільки кафедру *всесвітньої історії "з особливою увагою на східню Європу"*. Не погоджувався він і на кандидатуру Грушевського. Для барона він був підозрілою особою, як російський підданий, та до того ще й православної віри... Але врешті-решт Грушевський таки дістав омріяне призначення.

Коли молодий професор 12 жовтня 1894 року з'явився вперше у Львівському університеті на свою вступну лекцію, його зустріли не тільки студенти, але й багато поважних українських діячів міста Лева. Велика

Львівський університет

університетська зала ледве могла вмістити всю публіку. Виступ Грушевського присутні нагородили гучними оплесками. Часописи щирими словами вітали появу на Галичині визначного науковця.

Разом із щонедільними лекціями, Грушевський вів історичні гуртки, де скеровував своїх студентів до історичних дослідів. Тут він розкрився як визначний педагог.

За спогадами Івана Крип'якевича, Грушевський-наставник був дуже ввічливий. До молодих студентів звертався не інакше, як "пане-товаришу", і справді був для них прихильним товаришем. Він умів заохочувати молодь до праці, давав поради у важких питаннях, підтримував знеохочених. Часто запрошував студентів до своєї домівки, де мав чудову бібліотеку; й ніколи не шкодував свого часу на балачки з "недопеченими" вченими.

Львів, 1898 р.

Гурток слухачів Грушевського був спершу невеликий, але з року в рік число його членів зростало, і за двадцять років професора оточувала вже мало не сотня послідовників, які допомагали йому в науковій праці.

У самім Львівському університеті Грушевський виступав сміливо й різко на захист прав української мови, й цим накликав на себе багато неприємностей з боку пануючої у тодішньому Львові польської громадськості.

Саме у львівський період діяльності вчений вирішив утілити в життя свою давню творчу мрію – створити узагальнюючу роботу з історії України як окремої, проєвропейськи орієнтованої культурно-історичної спільноти.

Професор Грушевський стверджував:

- ◆ українці як окремий народ (хоча й під іншими назвами: анти, склавіни, русини) існують ще з часів раннього середньовіччя;
- ◆ у Київській Русі українці представляли ядро держави, народність, окрему від північно-східної (в майбутньому – великоруської) народності;
- ◆ спадкоємцем державності Київської Русі виступило не Володимиро-Суздальське, а Галицько-Волинське князівство, яке поступово втрачало незалежність і поглиналося сусідніми європейськими державами – Литвою, Польщею, Угорщиною;
- ◆ князівство Литовське Велике було таким же рівнозначним центром об'єднання давньоруських земель, як і князівство Московське. Однак у ході покатоличення та полонізації колишніх західних та південних земель Давньої Русі протиріччя між католиками та православними русинами у Польсько-Литовській державі (майбутніми білорусами й українцями) посилювалися, і останні переорієнтувалися на Московію;

- ◆ втративши колишню самостійність і перебуваючи в складі Речі Посполитої і Московського царства, українці, підкреслював Грушевський, були або просто пасивним об'єктом управління, або ж перебували в опозиції до влади. Єдиним сенсом їх історії тепер залишилися культурні та економічні процеси.

Природно, що такий варіант історії Київської Русі ніяк не міг влаштувати офіційну російську історичну науку, яка стверджувала, що єдиний російський народ, хоча і був розділений на західну (білоруську), північну (великоруську) та південну (українську) гілки, з давніх-давен мешкав на теренах усієї східноєвропейської рівнини. Тому в Російській імперії негайно прозвучали звинувачення професора Грушевського в "українському сепаратизмі".

Навпаки, уряд Австро-Угорської імперії був зацікавлений у остаточному оформленні орієнтованих на Німеччину та Австрію культурних спільнот українців і білорусів, тому всіляко заохочував діяльність Михайла Грушевського.

Окрім інтенсивної викладацької та наукової праці, у Львові Грушевський також очолив наукове Товариство ім. Т. Шевченка (далі НТШ).

Його одразу після переїзду до міста Лева 1894 року обрали головою історично-філософічної Товариства, і він тут головував протягом двадцяти років. Двічі-тричі на місяць влаштовували члени секції свої зібрання, де виголошували свої розвідки, обговорювали різні наукові справи. Під проводом Грушевського до 1914 року відбулося 320 таких засідань, на яких було прочитано 550 наукових доповідей. У заходах брали участь і авторитетні вчені з досвідом, і молоді історики, що тільки-но закінчили університет. Але душею цієї діяльності був Михайло Грушевський.

Під редакцією Грушевського вийшло 120 книжок Записок НТШ. Це видання розходилося не тільки серед українців, але потрапляло й до великих бібліотек, до університетів та академій Європи, Америки і навіть Австралії. Це було перше українське видання, що звернуло увагу наукового світу на бездержавний народ. Саме тут почала виходити фундаментальна «Історія України-Руси» Михайла Грушевського. Перший її том опубліковано 1898 року, через століття після появи "Енеїди" Котляревського. Публікацію першого тому головної наукової праці Грушевського громадськість прийняла із захопленням – це була перша історія України як окремої національно-державної спільноти. Михайло Грушевський

розраховував, що всю історію країни він вмістить у 6 томах, пізніше поширив на 8-9 томів і мав думку довести її аж до XIX століття. Він писав «Історію України-Руси» усе своє життя, але так і не зміг утілити фундаментальний задум, довів його з 10 томом лише до смерті Б.Хмельницького.

Заради поширення в масах історії рідного народу Грушевський також видавав матеріали дослідників попередніх періодів. Вони виходили в «Українській історичній бібліотеці», що друкувалася ще з кінця 1880 рр. на кошти Олександра Барвінського в Тернополі, а потім у Львові перебрало її НТШ. Михайло Грушевський був людиною надзвичайної енергії й невсипущої роботи. Хіба ще Іван Франко, довголітній його товариш і соратник, піднімався до нього за масштабністю зробленого. Ось що цей великий українець писав про Грушевського:

«Чоловік широкої освіти, незломної волі і невичерпаної енергії, він сполучує в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю».

1906 року у Львові вийшов друком науковий збірник, присвячений десятилітній праці Михайла Грушевського на Галичині.

Грушевський зумів віднайти для НТШ джерела доходів, організував друкарню, палітурню, розвинув книгарню у велике підприємство. Його клопотанням було придбано два великі будинки, що досі правлять за осередок науковцям. Бібліотека НТШ за часів Грушевського стала однією з найбільших у Львові і співпрацювала з багатьма європейськими науковими закладами. Грушевський дав початок і для успішного розвитку музею Товариства.

Українство Галичини мало наприкінці XIX ст. тільки один літературно-науковий журнал, призначений для родин, — «Зоря». Його видавало НТШ. Крім того, І.Франко випускав ще журнал «Життя і слово». 1897 року Грушевський виступив із проектом видавати літературний місячник європейського зразку. Цей план НТШ схвалило, і 1898 року почав виходити «Літературно-Науковий Вісник». Михайло Грушевський із Іваном Франком, Володимиром Гнатюком та Йосипом Маковесем редагував цей журнал. Він залучив до видання літературні сили, прагнув підтримувати письменницьку молодь, дбав про ґрунтовні літературно-наукові статті.

Цей журнал мав єднати галицьких та буковинських українців із наддніпрянськими. Коли цензура заборонила Вісник у межах Російської імперії, то Грушевський усе ж придумував способи, щоб його читали і мешканці Наддніпрянщини.

М. Грушевський з дружиною
Марією, 1896 р.

Однак, не тільки суспільне життя Грушевського на Галичині було вкрай насиченим. 1896 року він створив власне родинне гніздо. У травні Михайло Сергійович одружився з перекладачем та педагогом Марією Вояківською, донькою священика. Молоді повінчалися у церкві Св. апостолів Петра і Павла. Сучасники свідчать, що в шлюбі Михайло Сергійович був щасливий, у його родині панувало тепле ставлення один до одного.

Свою дружину Грушевський залучав до громадських занять та роботи в академічних установах. Марія належала до найактивніших перекладачів межі XIX-XX ст.

21 червня 1900 року у подружжя Грушевських народилася єдина і улюблена дитина – Катерина, Кулюня, як її тепло називали рідні. Донька була довгоочікуваною, виростала в атмосфері нескінченної любові.

Грушевський намагався створити найкращі умови для розвитку доньки, тому в 1901 році купив землю на Софіївці (тепер це частина вул. І. Франка). Коштів вистачило і на те, щоб побудувати дім, оскільки того часу професори входили до числа найзаможніших городян. Нині в цьому будинку розташовано музей М. Грушевського. Як згадує дослідник Василь Горинь, *«... це була не просто віла, а творча лабораторія історіографії України, професора університету і громадського діяча, місце щоденної творчої праці великого історика у кабінеті з багатющою бібліотекою, де за чашкою чаю майже щовечора вела розмови-дискусії львівська еліта»*.

Садиба українського історика,
вул. І. Франка, 154.

У побуті Грушевський цінував можливість спокійно працювати, але донька могла будь-коли переступити поріг його кабінету. Дні народження Катрусі завжди святкувалися пишно, з великою кількістю гостей та подарунків. Дитина росла розумною та кмітливою, проте хворобливою. Михайло Сергійович вирішив припинити навчання дитини у школі. Батько так організував освіту дочки, щоб найповніше реалізувати її здібності та знання, а мати навчила французькій, польській, німецькій та англійській мовам.

Не треба забувати, що через складні політичні обставини обидві частини України жили окремим історичним життям; чим далі, тим більше вони починали відрізнятися одна від одної окремим побутом та мовою. Тому Михайло Грушевський раз у раз єднав наддніпрянців із галицькими й буковинськими українцями, працював над їхнім зближенням у поглядах, мові, діяльності. Для цього він заснував відділ львівської книгарні в Києві —

у цій книгарні наддніпрянські українці могли купувати твори галичан; а в книгарні НТШ у Львові можна було дістати твори наддніпрянських авторів. З цією метою він почав видавати в Києві селянські українські газети («Село», пізніше «Засів»), писав у них багато і про галицькі справи.

Щоб українська громада в Галичині могла мати більше українських книжок, Грушевський виступив з проектом заснування нового видавничого товариства. Так 1899 року з'явилася "Українська видавнича спілка". Ця спілка видрукувала перед війною до 300 книжок українською мовою – твори найвизначніших українських письменників, переклади з інших літератур, наукові матеріали, а також різні популярні брошури.

Політикою Грушевський почав займатися незабаром після переїзду в Австро-Угорщину. Уже 1899 року він брав участь у створенні Української національно-демократичної партії, яка мала об'єднати розрізнені сили українських патріотів Галичини. Однак протягом свого існування УНДП більше займалася внутрішньопартійними чварами. Натомість у Російській імперії після революції 1905 року були скасовані заборони на публікацію книжок і газет українською мовою, російська опозиційна громадськість з інтересом сприймала відмінні від офіційних погляди на давню і середньовічну історію слов'ян. Тому закономірно, що 1906 року Харківський імператорський університет присвоїв Михайлу Грушевському звання почесного доктора російської історії; його короткі виклади української історії публікувалися в Києві, Москві, Санкт-Петербурзі. Сам учений разом з сім'єю в цей час повернувся зі Львова в Придніпровську Україну. Він оселився в Києві, у власному будинку, спорудженому на власні та батьківські гроші. В цей час Михайло Грушевський очолював таємну надпартійну політичну організацію наддніпрянських українців – Товариство українських поступовців.

1906 року професор Грушевський брав активну участь у роботі української фракції І Державної Думи Російської імперії. У статтях та промовах відстоював автономію України у складі Росії, виступав за розвиток мов та культур нацменшин. Перед Першою світовою війною він став не тільки видатним істориком, але й найавторитетнішим діячем українського руху.

Початок Першої світової війни застав родину Грушевських на відпочинку в Карпатах, де в них була садиба в селі Криворівня на Гуцульщині. Третій будинок Грушевські зберігали за собою у Львові. Михайло Сергійович за рахунок своєї наукової та політичної діяльності

Михайло Грушевський в родинному колі. Стоять: Олександр (брат), Ганна (сестра), Михайло, Марія (дружина). Сидять: Сергій та Ольга (племінники), Катерина (донька), Глафіра Захарівна (мати). Київ, 1906 р.

придбав чималий статок і навряд чи вітав епоху військових і політичних потрясінь. Тим часом Михайло Грушевський вирішив повернутися до Києва – все ж таки він був російським громадянином, і австрійська влада могла його арештувати. Як тільки він з'явився в Києві, поліція відвідала будинок Грушевського, обшукала і його помешкання у Львові, забравши всі папери та книжки. Найретельніше жандарми шукали доказів, що свідчили про участь Грушевського у формуванні підрозділів Українських Січових Стрільців для боротьби з Росією. Після обшуків Грушевського заарештували та ув'язнили. Його тримали в "одиначці", не дозволяли ніяких книжок "із волі". Після двомісячного утримання в Лук'янівській тюрмі відправили на заслання до Симбірська на Волзі. Через рік завдяки активним діям академіків Російської академії наук професору Грушевському з сім'єю дозволили переїхати до Казані, а потім і Москви. Клопотанням про переведення Грушевського займався славетний геофізик і філософ Володимир Вернадський. Він, разом з іншими вченими Російської Академії Наук і Московського університету, направив міністру внутрішніх справ Хвостову листа, в якому вказувалося, що всі заходи, вжиті проти Грушевського, є безрозсудними і неприпустимими.

У «грозі і бурі» революції

Саме в Москві Грушевського застала Лютнева революція і повалення самодержавства в Росії. У березні 1917 року в Києві створюється Українська Центральна Рада – орган загальнонаціонального самоврядування, якому терміново знадобився всенародно відомий і шанований лідер. Згадали про Михайла Грушевського. *«Ніхто так не підходив для ролі національного вождя, як Грушевський»*, – писав відомий політичний діяч тих років Дмитро Дорошенко. На московську адресу Грушевського почали надходити численні телеграми з Києва з проханням негайно повернутися і зайняти посаду глави Української Центральної Ради. Прихопивши з собою лише цінні книжки, 11 березня 1917 року Михайло Сергійович поїхав до Києва.

Зі скарбниць великого життя...

Повернення Грушевського на батьківщину видалося досить непередбачуваним. Ніч у поїзді минула спокійно, але вранці неподалік від Брянська в вагоні спалахнула пожежа. Грушевський кинувся збирати свої книги, але було пізно. Вагон згорів дощенту.

Через цей інцидент поїзд прибув до Києва з великим запізненням. На вокзалі Грушевського ніхто не чекав. Кияни, які готувалися до його зустрічі, вже розійшлися. Рідних теж не було. Поблукавши по неосвітлених вулицях і по мокрому снігу без галош (вони згоріли в поїзді), напіводягнутий, з пледом на плечах, тільки під ранок він потрапив додому. Так незвично і більш ніж скромно відбулося повернення Грушевського на рідну землю.

14 березня, на першому засіданні Центральної Ради, Грушевському влаштували урочисту зустріч, буквально носили на руках. Він з натхненням виступав перед присутніми, закликав співвітчизників активно будувати нову Україну, однак, поки що тільки як автономію у складі Росії. У той час про повне відокремлення України більшість суспільства ще навіть не мріяла. Обстоюючи позиції Центральної Ради, Грушевський підкреслював: *«Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні і любить її, а люблячи, хоче працювати на благо краю та його жителів. І так кожен, хто поділяє такі погляди, – дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був – великорос, жид, поляк, чех».*

У липні 1917 року професор Грушевський був офіційно обраний головою Української Центральної Ради – керівного та координуючого органу всього українського руху в Російській державі. Як згадував сам Грушевський, *«... тяжко було, але найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми, – а так мусило бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же хоч усяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив, і то моральний тільки; юридично моя роль була чисто формальна».*

Його діяльність на посаді лідера української держави, яка тільки створювалася, й понині викликає подив фахівців і може бути пояснена лише відсутністю у нього досвіду державного управління. Так, з одного боку, він, разом з головою Народного секретаріату УНР, письменником Володимиром Винниченком, на рівних вів переговори з Тимчасовим урядом Росії про надання Україні широкої автономії і писав I, II та III Універсали, які декларували цю автономію. З іншого боку, Михайло Грушевський і його колеги із Центральної Ради відкладали соціальні реформи на українських землях та вирішення болючих питань із землею та безробіттям. Більше того, лідери Центральної Ради вважали, що розвиток подій у світі скоро призведе до створення єдиної соціалістичної Європи без кордонів та армій, до якої негайно приєднається миролюбна українська держава. Тому вони не дбали про створення професійних збройних сил із численних українізованих частин колишньої царської армії. Внаслідок політичної короткозорості Центральної Ради переворот 25 жовтня 1917 року в Петрограді українська влада зустріла погано підготовленою. Тим не менше, вона почала чинити більшовикам, які прагнули поширити свій вплив на всю колишню імперію, рішучий політичний та військовий опір.

М. Грушевський на проголошенні I універсалу Центральної Ради на Софійському майдані у Києві. 1917 р.

Слід зазначити, що відразу ж після звістки про переворот у Петрограді Київ за кілька днів перетворився на

воєнізований табір з трьома ворожими центрами – більшовицькою Радою робітничих і солдатських депутатів у помешканні Маріїнського палацу, Центральною Радою у будинку Педагогічного музею і штабом Київського військового округу, що командував відданими російському Тимчасовому уряду військами.

Педагогічний музей

Після кількадечних кровопролитних боїв на вулицях Києва між цими силами перемогли українські військові частини. Ця звістка швидко рознеслась Україною, і на адресу Центральної Ради з усіх губерній і міст полетіли привітальні телеграми від різних організацій, у тому числі і від місцевих органів влади, які визнали Центральну Раду єдиною крайовою владою в Україні. У збройній боротьбі за владу в Києві активну роль відіграв український полк, утворений з делегатів третього Всеукраїнського військового з'їзду, що саме в ті дні проходив у місті. Тимчасово перервавши роботу, делегати з'їзду взяли зброю, щоб захистити Центральну Раду. Відновивши свої засідання, з'їзд прийняв резолюцію про необхідність негайного закріплення здобутої перемоги шляхом проголошення Української Народної Республіки. Історичний момент наступив...

Зі скарбниць великого життя...

Майже тиждень Центральна Рада працювала над текстом Третього Універсалу, який мав оповістити світ про появу нової держави – Української Народної Республіки. Її проголошення відбулося 20 листопада (ст. ст.) пізно ввечері у великому залі Педагогічного музею на Володимирській вулиці.

Ще опівдні велика зала, хори і кулуари були переповнені киянами, які з нетерпінням чекали історичної події.

О 21.30 Михайло Грушевський відкрив історичне засідання Центральної Ради. «Після довгих міркувань і сумнівів Генеральний Секретаріат Центральної Ради прийшов до тої думки, що для того, щоб краєва власть була справжньою, фактичною властю, під нею повинна бути міцна підвалина, і такою підвалиною може бути тільки проголошення Української Народної Республіки».

За цими словами, писав у своєму репортажі кореспондент газети «Нова Рада», вибухнув грім оплесків та вигуків «Слава!». Овація довго лунала в залі. Всі повставали з місць. Грушевський урочистим голосом читає: «... Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею ... оповіщаємо: віднині Україна стає Українською Народною Республікою». Зала знову зривається вибухом гучних оплесків та вигуків «Слава!».

Особливий ентузіазм у присутніх викликали положення Універсалу про передачу поміщицьких земель селянам, восьмигодинний робочий день, скасування смертної кари, укладення миру, демократичні свободи зібрань, друку та інші. Грім оплесків супроводжував останні слова Універсалу про скликання Українських Установчих зборів.

Закриваючи історичне засідання Центральної Ради уже далеко за північ, Грушевський оповістив, що 22 листопада, о 12 годині дня на Софіївському майдані має бути публічно й урочисто проголошена Українська Народна Республіка всьому народові України. В цей день відмінюються заняття в школах та гімназіях, а також робота в державних установах.

Зранку 22 листопада на Софіївському майдані почали збиратися кияни. Прибували військові частини з українськими синьо-жовтими прапорами та оркестрами, колективи державних установ і організацій з корогвами, портретами Т. Шевченка та гаслами, що вішували проголошення Української Народної Республіки. Про цей святковий історичний день П. Тичина написав вірша, який починався словами:

Ой бо в Софіївському заграли дзвони, затремтіли.

Не білі голуби – янголи в небі полетіли.

Ой там зібралися під прапори, під соняшині,

Ісусові сині:

Віднині –

Не буде більше пана в вільній Україні...

Опівдні на Софіївський майдан прибув голова Центральної Ради Михайло Грушевський, у повному складі уряд – Генеральний Секретаріат. Керівників зустріли вигуками «Слава!». Разом з командуючим парадом полковником Юрієм Капканом Михайло Грушевський та інші урядовці обійшли шеренги війська, що вишикувалось чотирикутником навколо пам'ятника Богдану Хмельницькому. Зведений військовий оркестр у цей час виконував гімн «Ще не вмерла Україна», «Заповіт», козацькі марші та українські пісні. Почесними гостями свята були представники військових місій – французької, італійської, бельгійської та румунської.

Близько 2-ї години дня в Софіївському соборі задзвонили дзвони. На майдан вийшло духовенство з корогвами на чолі з преподобним Олексієм та чотирма архієреями в золотих митрах. З трибуни, біля пам'ятника Богдану Хмельницькому, Грушевський виголосив промову, в якій сказав, що Центральна Рада в повній згоді з національними меншинами, вирішила проголосити Українську Народну Республіку і звернулася до народу України з Універсалом. Кілька промовців у різних частинах Софіївського майдану почали читати для присутніх текст Універсалу.

Кілька разів під час читання Універсалу з тисячі грудей виривалося гомове «Слава!» і хвилями перекочувалося понад людським морем, яке вицерть залило величезний майдан, бокові вулиці, навколишні будівлі, паркани і навіть дерева. І небо, що кілька днів поспіль було похмурим, на цей час наче навмисне прояснилось, сонце заграло на золотих митрах архієреїв та на багнетах і шаблях війська.

– Громадяни України – звернувся до народу Грушевський, – ви вислухали слово Центральної Ради, її Універсал про Українську Народну Республіку. Нехай живе Українська Народна Республіка!

Майдан вирує радістю: «Слава! Слава! Слава!»

Грушевський, члени Центральної Ради, Генерального Секретаріату та гості також рушили за військом, намагаючись протиснутися крізь щільний натовп, але присутні підхопили на руки Грушевського, Петлюру, Капкана і на руках понесли їх через майдан до автомобілів».

Проте в дійсності української держави ще не було; у межах Центральної ради існували лише зародки урядових структур майбутньої

української держави, які мало що контролювали. Українські землі стрімко поринали в безодню соціального, політичного, економічного хаосу, розгоралося полум'я громадянської війни, а уряд професора Грушевського не встиг заручитися широкою народною підтримкою у подоланні численних проблем та в протистоянні з більшовиками. Коли в січні 1918 року загони петроградського Раднаркому з революційних матросів і солдат, за підтримки червоногвардійців Харкова і Донбасу рушили на Київ, то більшість українізованих частин на Лівобережжі зайняла нейтралітет.

Центральну Раду намагалися захищати розрізнені загони українських юнкерів, студентів і гімназистів, але найбільш боєздатні добровольчі частини «січових стрільців» і «чорних запорожців», віддані Центральній Раді, в цей час вели жорстокі бої в Києві проти по-більшовицькому налаштованих робітників заводу Арсенал. Зіткнення відбувалися за кілька кварталів від будинку Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада; депутати вимушено тулилися до простінків музею, побоюючись сліпих куль, які могли залетіти у вікна. Зашморг з більшовицьких військ дедалі тугіше затягувався навколо Києва. В їхніх руках були вже Харків, Полтава, Одеса, Чернігів, Катеринослав... Деяку надію на порятунок Центральній Раді давали переговори в Бресті. Але Німеччина і Австро-Угорщина не могли укласти мир з Україною, яка, хоча і проголосила себе Республікою, юридично залишалася в складі Росії. Щоб укласти мир з державами, що воювали з Росією, Україні необхідно було офіційно вийти з її складу і стати самостійною, суб'єктом міжнародного права.

Зі скарбниць великого життя...

Історичне засідання Центральної Ради, на якому 25 січня 1918 року була проголошена незалежність України від Росії, проходило вкрай складно, драматично і з невеликими перервами тривало кілька днів, розпочавшись ще 22 січня.

У будинку Педагогічного музею з самого ранку 24 січня було повно народу. Всі з напруженням чекали моменту проголошення Універсалу про незалежність України. Публічне засідання Центральної Ради почалося о 20 хвилині на першій ночі з 24 на 25 січня. Грушевського і Винниченка, коли вони зайшли до зали, присутні зустріли овацією.

Михайло Грушевський бере до рук текст. Всі присутні в залі і на хорах встають. За мить настає урочиста напружена тиша. Трохи схвильовано лунає:

– Народе України! Твоєю силою, волею, словом стала на землі українській Українська Народна Республіка. Справдилась колишня мрія батьків твоїх, борців за вольності і права трудящих. Але в тяжку годину відродилася воля України. Чотири роки люті війни знесли наші край і людність. Фабрики не виробляють товарів, заводи спинаються, залізничі розхитані, гроші в ціні падають, хліба зменшується – настає голод. По краю розплодилися юрби грабіжників і злодіїв...

...Ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України: однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу...

Коли Грушевський прочитав останні слова, буря овацій потрясла стіни залу засідань Педагогічного музею. Овації і вигуки не вщухали кілька хвилин.

9 лютого 1918 року Українська Центральна Рада підписала Берестейський договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та УНР, яким Україну було визнано як незалежну державу державами Четверного союзу та РРФСР. Основний зміст договору містив десять статей. За умовами договору Радянська Росія повинна була негайно вивести свої війська з УНР, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти уряду і установ УНР, укласти з нею мирний договір. А тим часом відповіддю на IV Універсал став наступ військ Радянської Росії на чолі з есером Муравйовим.

Члени Центральної Ради йшли на засідання, маневруючи, щоб не попасти під кулі. Слід сказати про вражаючу врівноваженість Грушевського в екстремальних ситуаціях: буденним тоном він порадив членам комісії не сідати проти вікон. Іншим членам комісії такого спокою не вистачало, вони були знервовані, без кінця дебатували. Коли йому стало зрозуміло, що робота закінчиться лише через 7-8 годин, він заявив: *«.... ми мусимо негайно ствердити закон... стоїмо перед небезпекою»*, та швидкими кроками вийшов.

Вулиці Києва спорожніли. Пізнім вечором того дня, коли Радянська Росія оголосила війну УНР, дім Грушевського обстріляли війська Муравйова. Гатили по ньому, допоки дім не запалав. Очевидці потім писали: *«Ми вилізли на дах свого будинку і дивилися на море вогню, який часом, коли провалювалася одна із стель шестиповерхового будинку, вибухнув аж під хмари. Разом із будинком професора згоріли його величезна бібліотека та розкішна цінна збірка історичних та етнографічних предметів, рукописів...»*

Втрата книг, килимів, портретів гетьманів, колекції порцеляни, зібрання європейського і східного мистецтва, – все це було ніщо в порівнянні зі станом матері Михайла Сергійовича. Глафіру Захаріївну винесли напівживою з палаючого будинку, і, не витримавши потрясіння, за два дні вона померла....

8 лютого 1918 року радянські війська повністю зайняли Київ. Кривавий жах охопив місто – удень і вночі масово арештовували людей та вели кудись, звідки вони вже не вертались. Головним чином шукали членів Центральної Ради та українського уряду.

У день підписання Брестського мирного договору Центральна Рада на чолі з Грушевським була вимушена покинути Київ. Заховавши свої сумніви щодо успіху та доцільності операції, він пішов на великий ризик: 3(16) лютого член Центральної ради М. Любинський за ухваленням М. Грушевського підписав звернення делегації Центральної Ради до німецького народу з проханням військової допомоги.

Грушевський розраховував, що на допомогу направлять українські галицькі військові частини, а також ті, що були сформовані в Німеччині з військовополонених українців. Але Німеччина погодилася допомогти тільки

регулярними військами. Грушевський розумів, що результати цього можуть бути непередбачувані, але не мав іншого виходу, тож погодився на допомогу, але з умовою, що німецькі частини не підуть всередину України. Додому члени Центральної Ради поверталися під прикриттям німецьких військ, що згодом окупували Україну, і це стало для українського народу справжнім шоком. Грушевський пояснював, що в інтересах Німеччини допомогти Україні стати самостійною та сильною. Він запевняв, що німецькі війська залишаться ненадовго, лише очистять Україну від більшовиків та повернуться додому, бо Німеччині самій потрібне військо.

Щоб заспокоїти народ, Грушевський писав, що німецька влада хоче, аби поміж Україною та Німеччиною були щирі й дружні відносини, тож німцям наказано не грабувати і не кривдити українське населення. На цей час Михайло Сергійович не мав де жити, і йому доводилося тулитися в будинку Центральної Ради, яка і в нових умовах деякий час ще продовжувала свою політичну діяльність.

Зі скарбниць великого життя...

У той час найважливішим, на думку багатьох дослідників, був законодавчий акт УЦР від 28 квітня 1918 року. В ньому було схвалено Конституцію, яка стверджувала республіканську форму правління з парламентарно-демократичним режимом. У середині 90-х років історики та журналісти писали, що на останньому засіданні ЦР Грушевський був обраний президентом України. Швидко цей факт перекочував у шкільні підручники і закріпився у свідомості мільйонів.

*Створенню міфу сприяв той факт, що французькою і німецькою мовами посада "голова ЦР" або "спікер парламенту" перекладалася як *president du parlement*. Іноді колеги Грушевського в кулуарах називали голову ЦР президентом, однак насправді в конституції УНР не було ні слова про посаду президента, і офіційно Грушевський такої посади ніколи не мав.*

УНР переживала кризу. По суті, головною проблемою України того часу була відсутність централізованої влади. Раді міністрів не вдалося опанувати ситуацію, скрізь панували хаос і анархія, що не влаштовувало й німецьку окупаційну владу.

Київ, 1918 р.

Одного разу на засідання, де вирішувалися дуже важливі справи, німці прислали військовий загін, що вдерся до зали з криком: «Руки вгору!». Усі члени Центральної Ради підняли руки. Єдиною людиною, яка цього не зробила, був Михайло Грушевський. Коли про це стало відомо в місті, ім'я протестувальника проти поведінки німців не сходило з людських вуст.

29 квітня 1918 р. за погодженням з німецькою військовою адміністрацією Українська Центральна Рада була скинута, і гетьманом України був проголошений генерал Павло Скоропадський. Замість Української

Народної Республіки було створено гетьманат «Українська держава».

М. С. Грушевський тримався гідно та сприйняв переворот досить спокійно. Він розумів, що введення німецький військ було єдиною можливістю повернути владу Центральній Раді, а в тому, що окупаційні війська підтримали переворот, не звинувачував ані себе, ані жодного члена Центральної Ради.

Домівку Грушевського обшукали, забрали всі його листи та рукописи. Ученого взяли під свою опіку Січові Стрільці, що обороняли Центральну Раду, і разом із родиною перевезли до своєї казарми.

Однак, доля приготувала для Михайла Сергійовича чергове випробування. 30 квітня якийсь молодик, розмахуючи багнетом, намагався завдати шкоди Грушевському, але постраждав не сам Михайло Сергійович, а його дружина Марія Сильвестрівна. То був значно важчий удар для Грушевського, ніж його можливе поранення. Після гетьманського перевороту Грушевський не виїхав за кордон заради власної безпеки, а залишився у Києві інкогніто. Деякий час він ховався під Києвом, потім в самому місті у знайомих. Хоча Михайлові Сергійовичу доводилося часто змінювати місце проживання, він не припиняв літературно-наукової праці, бо знаходив у ній спочинок від тяжких переживань. За той період він написав 4, 5 та 6 частину «Всесвітньої історії», а також книги «Старинна історія. Античний світ» і «Середні віки Європи».

Цікаво, що одразу ж після перевороту він не писав про Україну – ані про державність та самостійність, ані про культуру та історію. У той час Грушевський замислювався над ширшими темами всесвітньої історії. Можливо, аналізуючи історію інших народів, він шукав відповіді на болючі запитання – чому не зміг він створити сильну та незалежну українську державу?

До уряду гетьмана Павла Скоропадського Грушевський ставився вороже, у відносини з ним не входив, усунувшись від політичного життя. Він відмовився від співробітництва з новою адміністрацією та не увійшов до комісії з організації Української академії наук, мотивуючи це тим, що не може співпрацювати з режимом, що знищив українську державу. Навіть після скасування гетьманату Грушевський не повернувся на політичну арену. Мабуть, причина була у тім, що на початковому етапі існування Директорії у формуванні її політичного курсу активну роль відіграв Володимир Винниченко, якого у свій час Грушевський відправив у відставку разом з усім Генеральним секретаріатом.

Поміж тим, Михайло Сергійович брав активну участь у науковому житті, наприклад, у засіданнях Наукового товариства, де тоді дебатовалося питання про реорганізацію академії.

Грушевський – академік. Останні роки

На початку 1919 року значна територія України, включно з Києвом, була захоплена більшовиками. Грушевський вирішив «перевести свою роботу за кордон», щоб і надалі працювати для країни. Почалися роки еміграції. Родина Грушевських переїздила з Чехословаччини до Швейцарії, а звідти – до Австрії. Катерині, доньці Михайла Сергійовича, довелося покинути Київський університет, де вона вже почала свою наукову діяльність, надрукувавши перші статті з літературної критики. Навчання вона продовжувала у Женевському університеті.

Зусиллями Грушевського постав у Відні Український Вільний Університет, згодом перенесений до Праги. Тут він видрукував і свій 8-й том Історії України, тут виходили й інші його книжки з історії України новими виданнями. Також він заснував Український соціологічний інститут, завдяки якому в Парижі вийшли французькою мовою його «Історія української літератури» і «Короткий нарис українського письменства». Окрім власних праць, Грушевський видав на кошти Соціологічного інституту багато наукових творів інших українських авторів.

Тим часом, на початку 20-х років туга за батьківщиною, байдужість держав Заходу до українських проблем, матеріальні труднощі спонукали вченого задуматися про повернення на батьківщину і вступити в переговори з українським радянським керівництвом.

Зрештою, у жовтні 1923 року Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету видала Михайлу Грушевському охоронну грамоту для приїзду до Радянського Союзу. Більшовикам було вигідним повернення професора Грушевського, оскільки вони хотіли тримати під контролем одного з найвизначніших лідерів української еміграції. Окрім того, приїзд Грушевського, на думку радянського керівництва, надавав новий імпульс формуванню української радянської ідентичності, створенню якої Москва приділяла чималу увагу. Михайло Грушевський розглядав українізацію в УРСР достатньою підставою для перегляду своїх політичних позицій і зняв з порядку денного тезу про політичну незалежність української республіки.

Отримавши з Москви гарантії безпеки, колишній лідер ЦР 1 березня 1924 року повернувся до Києва і відразу занурився в роботу: він мав намір створити тут систему соціологічних інституцій і тому ознайомив радянських науковців з основними результатами роботи Українського соціологічного інституту. Незважаючи на те, що ці спроби не дістали підтримки з боку офіційних кіл, Грушевському нарешті дали дозвіл на створення кафедри історії України.

Грушевському вдалося згуртувати понад 150 фахівців, які теж мали бажання працювати над історією України. Михайло Сергійович засновував

спеціальні комісії для різних окремих досліджень, наприклад, культурно-історична комісія займалася дослідженнями первісної культури, розглядала давні способи життя, повір'я, обряди, а комісія історичної пісенності збирала українські народні пісні. Чотири окремі комісії розглядали історію різних частин України: Правобережжя, Лівобережжя, степової України й західних земель. Почали виходити книжки, присвячені історії України: збірки козацьких дум, історія Києва, історичні дослідження про Галичину, Холмщину, Закарпаття й Буковину. Грушевському знову довелося працювати без відпочинку. Михайло Сергійович одночасно керував низкою наукових тематичних комісій з дослідження нової української історіографії, історії козаччини, освіти. Нарешті він відчув себе потрібним українському народові.

Кафедра історії України задала новаторський тон українознавчим дослідженням, бо зосередилася на вирішенні актуальних проблем. Головним своїм завданням під час роботи на кафедрі Грушевський вважав підготовку нових кадрів українських істориків.

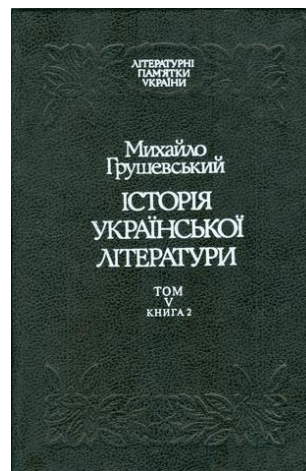
Слід зазначити, що у цей час виходять багато важливих, «знакових» творів Грушевського. Зокрема IX том «Історії України-Руси», присвячений подіям козацької історії 1651-1657 років. Останній, десятий том, що висвітлював події 1657-1658 років, був опублікований вже після смерті Грушевського стараннями його доньки Катерини.

«Історія української літератури», роботу над якою було розпочато ще в еміграції, а перші томи з'явилися у 1923-1927 роках, стала даниною Михайла Сергійовича українській культурі. У цій праці він поєднав накопичені знання з багатьох наук: історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії та інших. Історія української літератури була подана ним через такі особистості, як М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, О. Лазаревський, В. Антонович, М. Драгоманов, І. Франко та інші.

На честь 60-річчя від дня народження та 40-ліття наукової праці Михайла Сергійовича Грушевського був виданий ювілейний тритомний збірник із бібліографією праць ученого за 1905-1928 роки.

Певні труднощі полягали у відсутності української наукової термінології. Грушевський доклав чимало зусиль, аби запровадити новий словник української мови, відшукати потрібні терміни та залучити їх до активного використання в наукових статтях, висвітленні багатогранності життя.

Під безпосереднім впливом ученого у 1926-1927 роках розпочинає свою діяльність Асоціація культурно-історичного досвіду при Київському інституті народної освіти. Грушевський читає тут курси «Сучасна соціологія. Примітивне мислення і його еволюція» та «Соціальні і культурні течії в Україні». Але невдовзі соціологія в СРСР надовго потрапляє під заборону.

Зі скарбниць великого життя...

У ті часи Грушевський значну частину дня проводив у приміщенні історичної секції, недалеко від будинку Академії наук, де відбувалися наукові засідання комісії. Він зібрав велику бібліотеку, помістив архів історичних матеріалів, прикрасив стіни портретами українських учених. Саме тут Грушевський проводив розмови з колегами, вислуховував студентів. Зранку Грушевський працював над своїми дослідженнями, з полудня до пізнього вечора бував на засіданнях історичної секції, а ввечері та далеко за північ знову займався своєю роботою вдома. До того ж не треба забувати, що державницька робота в 1917-1918 роках тяжко відбилася на його здоров'ї. Але Грушевський не давав собі спочинку та й інших тягнув до праці.

З поверненням у 1924 році до Києва розпочала науково-дослідницьку роботу і Катерина Грушевська. Вона працювала у Історично-філологічному відділенні ВУАН науковим співробітником Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності науково-дослідної кафедри, була керівником кабінету примітивної культури, незмінним редактором часопису «Первісне суспільство і його пережитки на Україні».

Ще одним здобутком К. Грушевської був її внесок у дослідження українського героїчного епосу (дум) та його носіїв (кобзарів). Катерині Михайлівні належить ідея видання багатотомного корпусу дум (побачили світ лише два томи – у 1927-му і 1931 році). І до сьогодні це – найповніше, найґрунтовніше серед усіх видань українського епосу.

У період жорстокого переслідування українства тоталітарним режимом відбувалися масштабні чистки в українознавчих установах ВУАН, які згодом ліквідували, нищились видання, закривалися часописи. Така доля судилася і тим кафедрам, де працювала Катерина Михайлівна. Почалися цькування й арешти українських учених, нависла небезпека і над самим Грушевським як «українським буржуазним істориком», над Катериною Грушевською як «представницею української буржуазної етнології та фольклористики».

Нелегко було працювати Михайлу Грушевському, до нього в опозиції були такі визначні вчені, як А. Кримський, С. Єфремов, не говорячи вже про ортодоксальних істориків-марксистів. Незважаючи на це, Грушевський не припиняв наукової праці. 1929 року його було обрано академіком АН СРСР, але це мало йому допомогло. Почалися репресії, яких не уникнув і Михайло Сергійович.

Почалося фабрикування справ щодо представників української науки. Грушевського намагалися примусити свідчити проти деяких звинувачених на харківському процесі «Спілки визволення України», та він не погодився, тому Михайлу Сергійовичу довелося покинути Україну. Так Грушевський опинився у Москві, де він працював у московських архівах, продовжував писати історію української літератури. У цьому допомагала донька Катерина, яка була батькові «другими очима» – здоров'я вченого стрімко слабшало, він втрачав зір. До того ж оселилися Грушевські у тісному вологому помешканні. Від таких умов, без належного харчування та у постійній

напрузі Михайло Сергійович почав сліпнути. Катерина читала батькові, писала під його диктовку, вишукувала наукові джерела, старалася, щоб справа його життя не припинилася і він не занепавав духом.

Зі скарбниць великого життя...

Але тотальний контроль більшовицьких спецслужб зрештою досяг свого логічного фіналу: 23 березня 1931 року в Москві Михайла Сергійовича Грушевського заарештували в справі міфічного «Українського національного центру». Вченого переправили до Харкова для проведення допитів. Його шантажували, погрожуючи свободі його найріднішої людини – доньки. Слідчий пригрозив, що в разі, коли він не визнає своєї участі у антирадянському «Українському національному центрі» та не зізнається в контрреволюційній діяльності, то Катерину зашлють на Соловки.

Хіба ж міг Грушевський принести у жертву свою власну дочку, коли за нього вже постраждали мати та дружина. Якби ж він тільки знав, що всі його спроби все одно виявляться марними, і життя його любі Кулюні буде зруйновано після його смерті... Але цього Грушевський не уявляв, і слідчим вдалося вимусити його на «зізнання». Але тут сталося непередбачуване: Грушевському посприят високоставлений більшовик Григорій Ломов – далекий родич Михайла Сергійовича. Тому у подальшому Грушевський категорично відмовився від своїх «зізнань», заперечив версію про існування «Українського національного центру» і свою керівну роль у цій «організації». Усі свої попередні свідчення він пояснював «хворобливим станом». На запитання, що саме спонукало його вводити в оману слідство, Грушевський відповів: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих...»

Тим не менше, як з'ясувалося згодом, він підписав усі протоколи і доноси на друзів і колег, які запропонували йому чекісти; за ці свідчення Грушевського навіть після його смерті заплатили своїм життям і свободою багато соратників і просто знайомих великого історика. Так чи інакше, але влітку 1931 року Михайло Сергійович знову переступив поріг своєї московської оселі. Ще кілька років під пильним наглядом НКВС відвідував архіви, зустрічався з російськими вченими, диктував любій Кулюні свої останні роботи.

В архівних книгах реєстрації відвідувачів збереглися численні підписи Грушевського. Невелику зарплату, яку йому призначив тодішній президент Всеукраїнської академії наук О. Богомолець, Грушевський одержував з Києва, хоч безпосередньої участі в роботі академії уже не брав. У Москві були написані два останніх томи «Історії України-Руси», X-й та XI-й. Уже після смерті Грушевського його дочка Катерина встигла до свого арешту відредагувати і видати X-й том. Доля XI-го тому невідома, рукопис його досі відшукати не вдалось. Очевидці свідчать, що свого часу цей рукопис у великій жовтій теці зберігався в одній із шаф відділу рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Деякі історики навіть користувалися в своїй роботі цим томом, але сьогодні рукопис у бібліотеці не

значиться. Висловлюється припущення, що він або загинув під час пожежі, або ж був знищений.

Безпосереднє зіткнення вченого з «катком» репресій так підірвало здоров'я Михайла Сергійовича, що дружина, рятуючи його, вивезла вченого восени на лікування до Кисловодська. Мабуть, вона сподівалася на цілющі кавказькі води, але даремно – здоров'я чоловіка погіршувалося.

12 жовтня 1934 року Грушевському зробили першу операцію – видалили карбункул. Після операції вчений перебував у ліжку з високою температурою. Стан не поліпшився, і 16 жовтня його прооперували вдруге. Невідомо, чи мала допомогти ця операція, але вона його вбила. 25 листопада 1934 року Михайло Сергійович Грушевський помер.

Тіло померлого перевезли до Києва, труну встановили в головному залі Української академії наук. 29 листопада відбувся похорон «за рахунок держави». Поховали Грушевського на Байковому кладовищі, на могилі вченого встановили надгробний пам'ятник з лаконічним написом «Михайло Грушевський».

Доля родини: ходіння по муках

Після несподіваної смерті Грушевського радянська влада тимчасово призупинила тиск на сім'ю вченого, за родиною закріпили житлову площу, дружина отримала персональну пенсію, а також академічне постачання, доньку запросили до складу комісії ВУАН для вшанування батькової пам'яті, взяли на роботу в Інститут матеріальної культури «для вивчення наукової спадщини акад. М. Грушевського», а в липні 1936 року – в Інститут літератури ВУАН. Катерина встигла підготувати до друку рукописи десятого тому «Історії України-Русі». На жаль, репресії проти Грушевських призупинилися ненадовго. 10 липня 1938 року знову – арешт, слідство, допити і ув'язнення. Тільки тепер під пильним оком НКВС була Катерина Грушевська, якій інкримінували участь у черговій «змові» проти радянського народу. Офіційною підставою для її арешту і звинувачення в причетності до «антирадянської української організації» стало свідчення одного з професорів Київського університету, який відвідував Грушевських після 1934 року в Києві, а до того бував і в Москві, виконуючи насправді роль провокатора. Ведення слідства та отримання потрібних свідчень працювало безвідмовно: на оригіналах

*Катерина
Грушевська*

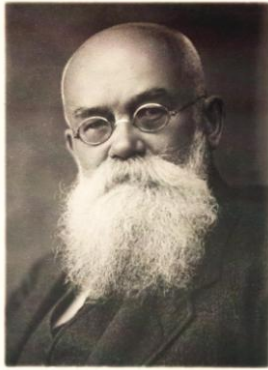
протоколів допитів досі залишилися сліди сліз та крові Катерини, а також її підписи – «докази» її провини. Система перемолола дочку Михайла Грушевського. На це знадобилося дев'ять місяців: 15-16 квітня 1939 року на закритому судовому засіданні військовий трибунал Київського особливого військового округу засудив К. Грушевську до восьмирічної каторги, «позбавлення прав» на п'ять років і конфіскації майна.

На суді Катерина відмовилася від своїх свідчень на попередньому слідстві, але військовий трибунал визнав К. Грушевську винною у сприянні антирадянській діяльності української націоналістичної організації з метою «встановлення фашистської диктатури». Військова колегія Верховного суду СРСР у відповідь на подану апеляцію своїм рішенням від 5 червня 1939 року суворий вирок залишила в силі. Катерина Грушевська відбувала покарання на Магаданщині. Як згадують, на засланні була постійно пригніченою, а людей цуралася. У 1940-1941 роках академік К. Студинський клопотав про її звільнення. Ймовірно, справу К. Грушевської таки почали переглядати. Проте в умовах війни про неї вже не згадували. Лише матір побивалася за своєю єдиною донькою, пишучи їй щотижня листи.

Мати Катерини, Марія Сильвестрівна, яка залишилася в Києві самотньою, спочатку не могла дочекатися жодних відомостей про доньку від тюремників, згодом була не в силі полегшити її жахливу долю. А 9 серпня 1938 року був арештований брат М. С. Грушевського Олександр Сергійович. У відчаї Марія Грушевська пише у високі інстанції — ЦК КП(б)У, ВКП(б), до Верховної Ради Союзу і УРСР, генеральному прокурору, Берії, навіть Сталіну, звертається до академіків О. Богомольця і К. Студинського. Та найчастіше таки пише Марія Сильвестрівна дочці, постійно телеграфує, висилає гроші, посилки, водночас не припиняючи клопотань про перегляд справи. Відправлені листи дочка не отримує, не застають її на нескінченних етапах, їх ніби навмисно ретельно повертають до Києва, доводячи згорьовану хвору жінку до крайньої розпуки.

Відомо, що в липні 1940 року Катерину Грушевську відправили до Владивостока, де проводили повторне слідство, а в 1941 році перед самою війною вона написала матері з Москви, що була на допиті в прокурора і скоро повернеться до Києва. Проте у зв'язку з воєнними діями її відправили на «жительство» в Уфу. Померла Катерина 30 березня 1943 року в Темлагу. Її мати пережила доньку й померла у своїй київській квартирі восени 1948 року.

Михайло Грушевський і література

М. Грушевський,
1926 р.

В історію М.Грушевський увійшов насамперед як учений, педагог, громадський і політичний діяч. Менше його знають як історика української літератури, а також як блискучого публіциста, який жваво відгукувався на гострі питання суспільного життя. Усі ці таланти передбачають розвинене володіння словом. М.Грушевський з юних літ цікавився художньою літературою, а згодом захопився письменницькою працею, з-під його пера вийшла низка віршів, оповідань, кілька повістей і п'єс. Далеко не всі з цих творів друковано за життя автора, і лише тепер, вивчаючи архіви, дослідники з'ясували, що він написав значно більше художніх творів, ніж опублікував, і деякі з них мають чималу літературну цінність.

Тема "М.Грушевський – письменник" уже не раз ставала предметом наукових студій. Зокрема про його белетристику свого часу висловлювалися Людмила Старицька-Черняхівська й Микола Зеров. Ішлося про те, що проза М.Грушевського має ряд цікавих прикметних рис, хоча й не стала особливою подією в українському літературному процесі. Сучасні науковці пробують здійснити ширший аналіз, розглядаючи не окремі твори, а всю літературну спадщину цього автора. Дослідники сходяться на думці, що *"... художня проза М.Грушевського буде цікавою для сучасного українського читача не тільки як історичний документ, але й сама по собі з її багатоманітною тематикою, живими людськими постатями та українською ідеєю, яка не втратила актуальності й сьогодні"*.

Як довідуємося зі щоденникових записів, молодий М.Грушевський узявся за художню творчість значною мірою тому, що не мав близьких товаришів, з якими міг бути цілком відвертим. Перебування в пансіоні, далеко від родини, було нелегким. У "Споминах" він відзначає незатишну моральну атмосферу в гімназії, гнітюче відчуття самотності. Співрозмовником стає зошит, якому звирялися потаємні думки і мрії. Другою визначальною причиною було палке і в 15-16 років уже цілком усвідомлене бажання прислужитись Україні, працювати задля її слави та розвитку. *«Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, люб'ящих свою Вкраїну»*.

Де ж витoki таких життєвих ідеалів? Частково їхнє походження літературне. Юнак багато читав: Шевченко, Куліш, Федькович, Байрон, Гете, Теккерей, Доде, Лермонтов, Гоголь, Некрасов – ці автори згадуються в його ранніх текстах. Молодий М.Грушевський не лише захоплюється вольовими, розумними, героїчними персонажами, а й звертає увагу на літературні переваги й вади художніх творів, намагається виробити критичне мислення.

Ці корисні звички були, значною мірою, прищеплені Михайлові батьком, який тримав у домі чималу бібліотеку художньої літератури. Як згадував сам Грушевський, батьківська бібліотека складалася із творів М. Карамзіна, «Історії літератури» П. Галахова, «Енеїди» Вергілія, «Фрегат «Паллада» І. Гончарова, творів М.В. Гоголя, «котрі я читав і перечитував безконечно». Пізніше в домашній бібліотеці з'явилась «Енеїда» І. Котляревського, інші твори вітчизняних та іноземних авторів.

З четвертого класу юнак міг вільно користуватися гімназичною бібліотекою, згодом став і її господарем (як помічник бібліотекаря), просиджуючи весь вільний час над книжками. Було дещо і з україністики, але задовольнити зростаючий попит до рідної мови, літератури й історії ці розрізнені видання, звісно, не могли.

Навчаючись у гімназії, М.С. Грушевський чи не вперше знайомиться з бібліографічними посібниками. До цього він був уже обізнаний з каталогами київської книгарні Л.В. Ільницького, про що записав у «Споминах»: *«Книгарня, каталог Л.В. Ільницького довгі часи змушували приємно битися моє серце – молодого українського ентузіаста»*.

На Кавказі М.С. Грушевський познайомився з «Бібліографічним покажчиком нової української літератури. 1798-1893», що був надрукований у київському альманасі «Рада» (1883 р.), автором якого був український бібліограф М.Ф. Комаров. Про ті гіркі враження за стан української літератури, які справив на М.С. Грушевського зміст покажчика, знаходимо в його «Споминах»: *«У першому томі альманаху «Рада» при бібліографії нової української літератури Комарова я знайшов в статистиці українських видань – скільки котрого року вийшло українських видань, рік свого народження – 1866. Се був чорний рік української літератури: того року, за відомостями Комарова, не вийшло ні одного українського видання. Я дав собі, як то кажуть, Ганібалову присягу: «своєю працею нагородити сей прорив»*.

Працюючи над історичними дослідженнями, М.С. Грушевський не полишає улюбленого заняття – читання художньої літератури. Він дуже любив Ж. Верна, зокрема, «Подорож до центру землі» (*«Ся книга заповонила мою уяву вищерт»*).

Та найбільшу увагу юний М.С. Грушевський приділяє монографіям М. Костомарова, «Запискам про Південну Русь» П. Куліша, збірникам М. Максимовича та А. Метлинського, «Історії Січі» О. Скальського, річним комплектам «Киевской старины». Не дивно, що історичні інтереси в його творчості зайняли провідне місце.

Між іншим, під час своїх українознавчих занять гімназист Грушевський канікули 1884 року призначив на те, щоб добре попрактикуватися в українській мові. Так з'явилися перші прозові твори Михайла Грушевського: оповідання «Німий свідок» та «Остання кутя». Потім, у пошуках власного стилю, Грушевський написав декілька сатиричних оповідань, які вдалися йому краще, ніж перші літературні спроби.

Грушевський писав, спираючись на власні переживання. Наприклад, на оповідання «Унтер-офіцер Трохим Скавучак» його надихнув слуга із гімназії, який пишався своїм «унтер-офіцерством», не помічаючи власної жалюгідності. У іншому оповіданні – «Бех-аль-Джугур» – Грушевський змальовує часи боротьби англійців із мусульманськими повстанцями в Африці та Судані. Михайло, живучи на Кавказі, знав мусульман, тому це оповідання вийшло краще за інші. Він вислав його до Києва – Іванові Нечуєві-Левицькому, відомому на той час письменнику. Через два тижні прийшла відповідь, яка надзвичайно схвилювала Михайла, бо він дуже поважав Нечуя-Левицького, а у листі письменника він прочитав схвальні про свій твір слова. 1885 року оповідання «Бех-аль-Джугур» надрукували у Львові. Так, можна сказати, молодий Грушевський ще гімназистом дебютував як письменник. Оповідання та повісті – «Тестамент», «Біжниця в Зомембергу», «Ніч», «Предок», «Розмова з Кривоносом» та ін. з'являлися з-під його пера майже до останніх років життя.

Зі скарбниць великого життя...

Значну частину літературної творчості М.Грушевського становлять твори на історичну тему, зокрема, оповідання «Ясновельможний сват», «Неробочий Грицько Кривий» і два драматичні твори – «Хмельницький у Переяславі» та «Ярослав Осмомисл». Вони мають вигадану фабулу, але наближену до реальної «історичну обстанову». Саме при відтворенні цієї «обстанови» на перший план виступає обізнаність автора в історичному матеріалі та його ерудованість, що разом з письменницьким талантом дала оригінальні плоди. На позитивне сприйняття таких творів значною мірою впливала також довіра читача до письменника, який на той час уже був авторитетним істориком і відомим громадським діячем. З іншого боку, увага М.Грушевського до історичних сюжетів, крім суто белетристичного інтересу, мотивувалася, вочевидь, і просвітніми потребами. Ще 1899 р. в листі до молодого тоді автора І.Нечуї-Левицький писав, що художня форма "робить твір доступнішим для людей середнього розвитку. Тим-то я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою «Історію України-Руси», напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя". На жаль, обставини склалися так, що М.Грушевський не встиг завершити своєї титанічної праці над "Історією", а потім серед бурхливих подій трагічного ХХ ст. не стало йому часу на роман. Але маємо творчу спадщину Великого Українця – воістину епохальний твір для сучасних і майбутніх поколінь.

Пам'ятник М. Грушевському у Києві

Незаперечним є той факт, що Михайло Грушевський являє собою одну з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Грушевський зробив для української науки більше, ніж будь-хто з його попередників. Першою й найвизначнішою його заслугою є те, що він створив повну історію України, на що не могли відважитися інші вчені. Вони займалися окремими історичними питаннями, але ніхто не мав відваги охопити поглядом усе минуле України, від початку до сучасності. Їм здавалося, що нема до того джерел, що багато історичних подій важко дослідити, тому і неможливо звести історію України в єдине ціле.

Праця була нелегкою, тривала повних сорок років! Його велика «Історія України-Руси» складається з десяти томів, це понад 6000 сторінок друку. Як вчений і як суспільно-політичний діяч М. С. Грушевський розумів, що, тільки збагнувши своє минуле, народ знайде дорогу у майбутнє.

М. С. Грушевський повертається до нас у пам'ятниках, назвах освітніх установ, вулиць, майданів. Нині ім'я М. Грушевського носять Інститут української історіографії і джерелознавства НАН України, а також одна з центральних вулиць Києва. Біля Будинку вчителя, де засідала Центральна Рада, споруджено пам'ятник Михайлу Грушевському. Його портрет зображено на банкоті номіналом 50 гривень та на пам'ятних монетах 1996 та 2006 років. У багатьох куточках світу започатковано асоціації, створено видавничі та наукові фонди імені Грушевського, встановлено премії, стипендії, що носять його ім'я, а Науковим товариством ім. Т. Г. Шевченка у Львові започатковано престижну відзнаку: почесну медаль М. Грушевського.

Україна шанує М. С. Грушевського як громадсько-політичного діяча. Він очолив Українську Центральну Раду, яка проголосила в 1918 році Українську Народну Республіку. Завдяки цьому вперше світ дізнався, що на землі існує Українська держава. Своєю працею М. Грушевський закладав підвалини української державності. І сьогодні, коли Україна утверджує свою державність, ми з пошаною і гордістю згадуємо ім'я лідера Української Народної Республіки Михайла Грушевського.

Пам'ятна монета НБУ 1996 року

Список літератури

Бурлака Г. Історична тематика в літературній творчості Михайла Грушевського / Г. Бурлака // Дивослово. – 2011. – № 12. – С. 51–54.

Бурлака Г. Літературна творчість Михайла Грушевського / Г. Бурлака // Дивослово. – 2009. – № 1. – С. 48–54.

Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. – К., 1992. – 551 с.

Верстюк В. М.С.Грушевський : коротка хроніка життя та діяльності / В. Верстюк, Р. Пиріг. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.

Владовська Т. Видавнича діяльність М. Грушевського / Т. Владовська // Дивослово. – 2001. – №2. – С. 22–23.

Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К. : Либідь, 2006. – 256 с. : іл.

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / М. С. Грушевський ; уклад. Й. Брояк ; В. Верстюк. – Донецьк : Бао, 2008. – 736 с. : іл.

Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатком Нового Періоду Історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – New York : Видавництво Шкільної Ради, 1990. – 560 с. : ілюстр.

Грушевський М. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. Т.VII Козацькі часи – до року 1625 / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – 628 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

Грушевський М. Історія української літератури в 6 томах. 9 книгах. Т. 3./ упоряд. В. В. Яременко; прим. С. К. Росовецького. – К. : Либідь, 1993. – 285 с. – (Літературні пам'ятки України).

Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М. С. Грушевський ; післям. П. П. Толочка. – Репр. вид. – К. : Наукова думка, 1991. – XVI, 541 с. – (Пам'ятки історичної думки України).

Копиленко О. «Сто днів центральної ради». – К. : Україна, 1992. – 204 с.

Мельниченко В. Михайло Грушевський у Москві : авторська енциклопедія-хроноскоп / В. Ю. Мельниченко. – К. : Либідь, 2015. – 567 с. : іл.

Михайло Грушевський в українській і світовій історії : у 125-ліття з дня народж. / Укр. іст. т-во. – Нью-Йорк etc., 1993. – 53 с. : 1 окр. арк. ілюстр. – (Грушевськіяна ; Ч. 4). – Бібліогр.: с. 51–52. – б.т.

Михайло Грушевський : фотоальбом / авт. тексту Л. В. Решодько. – К. : Україна, 1996. – 140 с. : іл.

Пиріг Р. Михайло Грушевський / Р. Я. Пиріг. – К. : Атлант ЮЕмСІ, 2007. – 63 с. : іл. – (Стозір'я: Б-ка укр. родини : історики. Державні діячі. Дипломати).

Пристайко В. Михайло Грушевський. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934 / В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського : [Указ Президента України № 63/2015 від 09.02.2015] // Законодавство в бібліотеці. – 2015. – № 3. –10. Ст.109.

Тагліна Ю. Михайло Грушевський / Ю. С. Тагліна. – К. : Укрвидавполіграфія, 2014. – 127 с.

Чистяк Д. Дітище Михайла Грушевського : [до 80-річчя заснування журналу «Україна» (1924 – 1930)] / Д.Чистяк // Історія України. – 2005. – №19–20. – С.9–10.

Чишко В. Видатний історик України: [М. Грушевський] / В.Чишко // Все для вчителя. – 2004. – № 22–23. – С.41–42.

Шаповал Ю. Загадка смерті Михайла Грушевського / Ю. Шаповал // Історія в школах України.– 2004.– № 3, № 4.– С. 47–48, 50–55.

Шаповал Ю. Михайло Грушевський / Ю. І. Шаповал, І. В. Верба ; під ред. акад. НАН України В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.